

Spuścizna Kazimierza Michałowskiego w Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie

Anna Szczepańska

MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE

[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0003-5679-6503](https://orcid.org/0009-0003-5679-6503)

ABSTRAKT

Artykuł omawia spuściznę wybitnego archeologa i egiptologa Kazimierza Michałowskiego (1901–1981), twórcy polskiej szkoły archeologii śródziemnomorskiej, która przechowywana jest w Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie. Michałowski przed wojną zorganizował Dział Sztuki Starożytnej w Muzeum Narodowym w Warszawie, gdzie w latach 1945–1981 był wicedyrektorem. Założył, a następnie kierował Zakładem Archeologii Śródziemnomorskiej PAN. Jego największym odkryciem było monumentalne malarstwo wczesnochrześcijańskie w Faras, które dzięki umowie polsko-sudańskiej sprowadził w 1964 roku do Muzeum Narodowego w Warszawie. Opublikował wiele prac dotyczących wykopalisk oraz badań z zakresu sztuki starożytnej i wczesnochrześcijańskiej. W Archiwum MNW znajduje się spuścizna prof. Kazimierza Michałowskiego. Podzielona została na siedem grup tematycznych uzupełnionych załącznikami. Pierwszą grupę stanowią artykuły i prace z zakresu archeologii klasycznej oraz wypisy z literatury i notatki z przedwojennej działalności uniwersyteckiej Profesora. Materiały działalności organizacyjno-naukowej, wydawniczej i dydaktycznej ilustrujące prace m.in. na Uniwersytecie Jana Kazimierza we Lwowie, Uniwersytecie Józefa Piłsudskiego w Warszawie oraz Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze wchodzi w skład drugiej grupy. Natomiast w grupie trzeciej znalazły się materiały biograficzne, tj. dokumenty osobiste oraz pracy zawodowej. Korespondencja (grupa czwarta) jest świadectwem niezwykle licznych kontaktów Profesora z muzealnikami i archeologami z całego świata. W materiałach o twórcy zespołu i rodzinnych (grupa piąta i szósta) zebrano m.in. karykaturę, fotografie portretowe, wspomnienia pośmiertne, a także dokumenty zmarłego podczas drugiej wojny światowej brata Mariana, oraz córki Małgorzaty. Całość zamykają materiały osób obcych oraz załączniki (grupa siódma i ósma), w których umieszczono prace i artykuły z dziedziny archeologii, a także włączono materiały powielone z artykułami Profesora.

SŁOWA KLUCZOWE

Kazimierz Michałowski, Muzeum Narodowe w Warszawie, Faras, Nubia, archeologia śródziemnomorska, egiptologia, malarstwo wczesnochrześcijańskie, Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej, wykopaliska archeologiczne, sztuka starożytna, archiwum Kazimierza Michałowskiego, spuścizna naukowa, korespondencja naukowa, historia polskiej archeologii

Spuścizna Kazimierza Michałowskiego w Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie

Anna Szczepańska

MUZEUM NARODOWE W WARSZAWIE

[HTTPS://ORCID.ORG/0009-0003-5679-6503](https://orcid.org/0009-0003-5679-6503)

Materiały archiwalne po profesorze Kazimierzu Michałowskim przekazywane były do Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie w latach 2001, 2009 i 2012 przez pracowników Zbiorów Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej. Spośród różnorodnego zbioru wyodrębniono tzw. Korespondencję Dyrektora. Zawiera ona pisma urzędowe powstałe w wyniku pełnienia przez Michałowskiego funkcji wicedyrektora muzeum i została włączona do zespołu akt muzealnych. Z pozostałych archiwaliów z lat 1921–1981 utworzono obejmującą metr bieżący spuściznę, która została opracowana według wytycznych Polskiej Akademii Nauk¹. Przewidują one rzeczowy podział na prace naukowe twórcy spuścizny, archiwalia związane z jego działalnością zawodową, dokumenty biograficzne, korespondencję, materiały o twórcy spuścizny, materiały rodzinne oraz materiały osób obcych. W systematyzacji archiwaliów w danej grupie uwzględnia się układ tematyczny, chronologiczny, alfabetyczny lub mieszany.

Kazimierz Michałowski urodził się 14 grudnia 1901 roku w Tarnopolu. Jego ojciec Marian Stanisław, były oficer armii austriackiej i urzędnik państwowy, zmarł w 1910 roku. Wychowaniem Kazimierza i jego młodszego brata Mariana zajęła się matka, Kazimiera z domu Ostrowska. Po ukończeniu gimnazjum klasycznego w rodzinnym Tarnopolu Michałowski w 1918 roku wstąpił do odradzającego

się wojska polskiego. Otrzymał urlop w 1919 roku podjął studia na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie. Wznowił je po wojnie polsko-bolszewickiej w 1921 roku, uczestniczył w seminarium z historii sztuki prof. Jana Bołoz-Antoniewicza². W 1924 roku został asystentem prof. Edmunda Bulandy, a w 1926 roku uzyskał stopień doktora na podstawie pracy o Niobidach w sztuce greckiej³. W latach 1927–1930 kontynuował studia na uniwersytetach w Berlinie, Heidelbergu, Monastyrze, Paryżu, Rzymie i Atenach⁴. W tym czasie zainteresowania Michałowskiego koncentrowały się na sztuce antycznej, czemu dał wyraz w pionierskiej tezie habilitacyjnej „O sztuce doryckiej” z 1929 roku. Od 1930 roku prowadził regularną działalność dydaktyczną na Uniwersytecie im. Józefa Piłsudskiego w Warszawie (na początku, jako zastępca profesora, od 1933 roku – profesor nadzwyczajny, a od 1939 roku – profesor zwyczajny)⁵. Z okresu pracy na uniwersytetach we Lwowie i Warszawie (1925–1939) w spuściźnie zachował się m.in. rękopis artykułu Michałowskiego⁶, zeszyt z notatkami z wykładów prof. Bulandy z 1925 roku⁷ oraz brudnopisy podań i korespondencji z dziekanatem⁸.

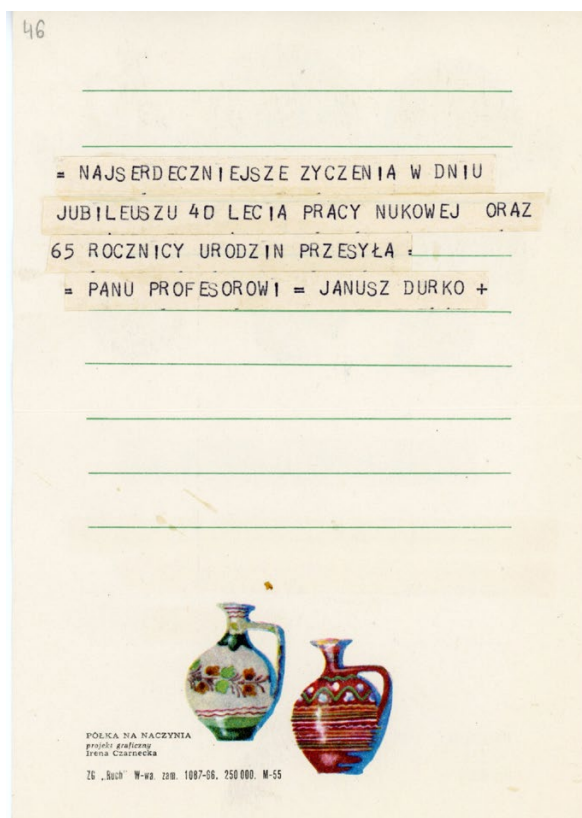
Jako organizator i długoletni kierownik Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego (1931–1972) Michałowski stał się inicjatorem pierwszych polskich

wykopalisk archeologicznych w basenie Morza Śródziemnego. Prowadzone wspólnie z uczonymi francuskimi wykopaliska na terenie Edfu w Egipcie udokumentowane zostały sprawozdaniami, skorowidzem i fotografiami z lat 1937–1939⁹. Dzięki pozyskanym podczas tej misji zabytkom w 1938 roku utworzono Galerię Sztuki Starożytnej w nowym gmachu Muzeum Narodowego w Warszawie. Wśród eksponowanych zespołów ceramiki, naczyń kamiennych, papirusów, stel i stołów ofiarnych, pochodzących z okresu od Starożytności do czasów podbojów arabskich, do najcenniejszych należały inskrybowane naczynia alabastrowe będące darami królewskimi dla dostojników z Edfu¹⁰.

Po klęsce w kampanii wrześniowej w 1939 roku Michałowski jako oficer rezerwy trafił do Oflagu w Woldenbergu, gdzie był internowany do końca wojny. Zorganizował tam seminarium egiptologiczne w ramach działalności tajnej Komisji Kulturalno-Oświatowej¹¹. Po zakończeniu wojny w 1945 roku Michałowski ożenił się z Krystyną Baniewicz, córką jednego z założycieli Podkory Leśnej inż. Tadeusza Baniewicza i miał z nią dwoje dzieci – syna Jana i córkę Małgorzatę. Dokumenty rodzinne z lat 1946–1949 potwierdzają przejęcie opieki prawnej nad osieroconym bratankiem Andrzejem¹².

Po zakończeniu drugiej wojny światowej Michałowski powrócił do pracy na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1945–1947 pełnił funkcję dziekana Wydziału Humanistycznego, a w roku akademickim 1947/1948 – prorektora uczelni¹³. O działalności w ramach Instytutu Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego świadczą dokumenty z lat 1958–1978, w tym: korespondencja z administracją państwową w sprawach organizacyjnych i personalnych, „Notatka o działalności Katedry Archeologii Śródziemnomorskiej UW w ostatnich kilkunastu latach” oraz opinie o studentach i pracownikach. W jednostce tej ciekawy zbiór stanowią telegramy i listy z życzeniami z okazji sześćdziesiątej piątej rocznicy urodzin i czterdziestej rocznicy pracy naukowej Michałowskiego, od m.in.: Jana Białostockiego, Jeana Chatelaina, Aleksandra Gieysztora, Jarosława Iwaszkiewicza, Borysa Piotrowskiego, Jerzego Kawalerowicza, Tadeusza Kotarbińskiego i Jana Parandowskiego¹⁴ (il. 1).

W 1945 roku Michałowski objął stanowisko wicedyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie. Skoncentrował się wówczas na odbudowie zniszczonych zbiorów, kierowaniu akcją rewindykacyjną i przygotowaniu nowej ekspozycji dzieł sztuki starożytnej, której uroczyste otwarcie nastąpiło w 1949 roku. Dzięki sięgającym czasów misji w Edfu kontaktom Profesora z archeologami francuskimi udało się pozyskać jako depozyt monumentalne rzeźby egipskie, greckie, etruskie i rzymskie z Muzeum Luwru. Przyczyniło się to do znacznego podniesienia rangi warszawskich zbiorów muzealnych¹⁵. W spuściźnie zachowały się fotografie z lat 1947–1976 z wystaw i uroczystości z udziałem Kazimierza Michałowskiego w Muzeum Narodowym w Warszawie, m.in. z jubileuszu dwudziestolecia pracy Stanisława Lorentza na stanowisku dyrektora MNW, uroczystego otwarcia Galerii Faras w 1972 roku oraz wizyty Alicji i Piotra Jaroszewiczów w Galerii Faras i Galerii Sztuki Średniowiecznej¹⁶.

il. 1 Telegram od Dyrektora Muzeum Historycznego m.st. Warszawy Janusza Durko do Kazimierza Michałowskiego z gratulacjami z okazji urodzin i jubileuszu pracy naukowej, 1967, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

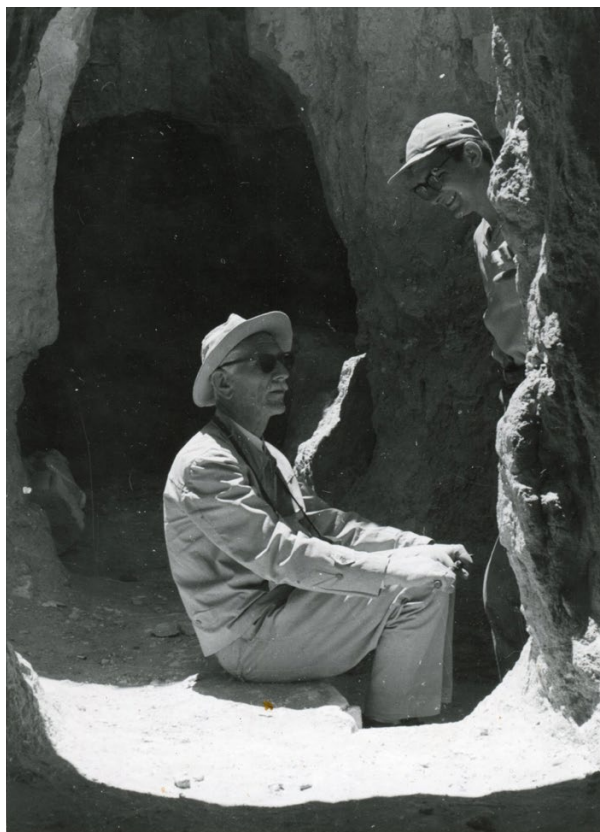
il. 2 Wizyta Christine Desroches-Noblecourt w Tell Atrib, w środku Kazimierz Michałowski, pierwszy z prawej Tadeusz Andrzejewski, 1957, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

Lata powojenne nie sprzyjały natychmiastowemu podjęciu przerwanych prac wykopaliskowych. Dopiero w 1956 roku, wykorzystując sprzyjającą sytuację międzynarodową i zaproszenie Muzeum Ermitażu w Leningradzie, Michałowski podjął działalność wykopaliskową w Mirmeki na Krymie¹⁷. Fotografie z lat 1956–1958 ukazują Profesora ze współpracownikami Marią Bernard i Marią Krogulską oraz kierownikiem misji prof. Wiktorem Gajdukiewiczem, archeologiem z Leningradu¹⁸. Z referatu wygłoszonego w 1958 roku na kongresie archeologicznym w Rzymie dowiadujemy się, że odkryto tam zespół domów mieszkalnych kolonii greckiej założonej w końcu VI wieku p.n.e. z doskonale zachowaną wytwórnią wina, biżuterią i przedmiotami codziennego użytku¹⁹.

O pierwszej powojennej polskiej misji archeologicznej na terenie Egiptu w Tell Atrib traktuje artykuł *Les fouilles polonaises à Tell Atrib*²⁰. W tym słynącym z kultu Ozyrysa miejscu odkopano fundamenty świątyni z depozytami funda-

cyjnymi faraonów Taharki i Amazisa z czasów XXV i XXVI dynastii, tj. VIII–VII wieku p.n.e. oraz pozostałości miasta z wielkim zespołem łaźniowym z okresu rzymskiego. Wykopaliska w Tell-Atrib oraz wizyta archeolożki z Luwru prof. Christine Desroches-Noblecourt uwiecznione zostały na kilku fotografiach z 1957 roku²¹ (il. 2).

W latach 1959–1966 pod kierunkiem Michałowskiego prowadzone były prace archeologiczne w Palmyrze w Syrii, gdzie zabytki z okresu rzymskiego, tj. II–III wieku n.e., należą do najlepiej zachowanych pozostałości antyku. Odkryto tam ruiny wielkiej świątyni Baala, teatru, kolumnady zdobiącej główne arterie miasta oraz charakterystycznych wież grobowych z bogato zdobionymi wnętrzami. Odkrycia te podsumowane zostały w artykułach *Fouilles polonaises à Palmyre*²² i *Nouvelles recherches sur la topographie de Palmyre*²³. Na fotografii z 1962 roku widzimy Michałowskiego ze Stefanem Jakobielskim podczas wykopalisk w Palmyrze²⁴ (il. 3).

il. 3 Wieża nr 15 w Palmyrze, obok Kazimierza Michałowskiego stoi Stefan Jakobielski, 1962, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

il. 4 Otwarcie Stacji CAŚ UW w Kairze, od prawej: Jadwiga Lipińska, rektor UW Stanisław Turski, Kazimierz Michałowski, ambasador Aleksander Krajewski, 29.04.1960, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

W 1959 roku w Kairze dzięki staraniom i wpływom politycznym Michałowskiego powstała Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, koordynująca badania archeologiczne w basenie Morza Śródziemnego²⁵. Uroczyste otwarcie stacji nastąpiło w kwietniu 1960 roku i uwiecznione zostało na kilku fotografiach (il. 4). Oprócz nich do spuścizny trafiły materiały z lat 1960–1979 w postaci korespondencji, notatek, telegramów i projektów preliminarzy budżetowych. Dotyczą one spraw organizacyjnych, personalnych i naukowych stacji²⁶. Z 1960 roku pochodzi notatka Profesora w sprawie Nubii skierowana do Polskiego Komitetu do Spraw UNESCO. Zawiera ona opis dotychczasowych dokonań polskiej misji oraz sugestie, aby Polski Komitet aktywniej uczestniczył w decyzjach międzynarodowego gremium ekspertów, gdyż w przeciwnym razie strona polska zostanie pominięta przy pozyskiwaniu ekwiwalentów zabytkowych²⁷. Charakter personalno-organizacyjny ma pismo z 28 września 1966 roku, w którym Michałowski informuje Departament Studiów Uniwersyteckich Ministerstwa

Szkolnictwa Wyższego o zmianach na stanowiskach sekretarza i głównego architekta Stacji. Pismo z 29 listopada 1967 roku do Departamentu Studiów Uniwersyteckich i Współpracy z Zagranicą Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego oraz prof. Stanisława Turskiego, Rektora UW zawiera sprawozdanie z konferencji na Uniwersytecie im. Humboldta w Berlinie, która odbyła się w dniach od 16 do 25 października 1967 roku. Michałowski wygłosił tam wykłady na temat wykopalisk w Nubii, Sudanie, Faras i Palmyrze oraz zacieśnił współpracę z prof. Fritzem Hintzem, specjalistą w zakresie kultury i języka meroickiego. W oświadczeniu do Ministra Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z 16 stycznia 1972 roku Michałowski z wyuczuciem dyplomatycznym wykazuje brak kompetencji czynników administracyjnych uniemożliwiających prawidłowe funkcjonowanie stacji. Ciekawy materiał fotograficzny w postaci zdjęć lotniczych nekropoli mameluckiej i innych zabytków Kairu przesłał Profesorowi wraz z listem przewodnim z 17 sierpnia 1976 roku Ireneusz Nieduziak, kierownik badań kompleksu emira Qurqumasa w Kairze²⁸.

il. 5 Wizyta Stanisława Lorentza w Kom el Dikka w Aleksandrii, pierwszy z prawej Kazimierz Michałowski, 1972, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Waldemar Jerke

Fotografie z Kom el-Dikka w Aleksandrii ukazują prace rekonstrukcyjne rzymskich term i teatru w 1960 roku oraz wizytę Stanisława Lorentza w 1972 roku²⁹ (il. 5). W piśmie do Jacka Machowskiego, naczelnika Biura Współpracy z Zagranicą Ministerstwa Oświaty i Szkolnictwa Wyższego z 11 lipca 1967 roku Profesor prosi o umożliwienie jak najszybszego powrotu do Stacji archeolog Teresy Kołataj w związku z jej pracą w nowo odkrytym teatrze rzymskim w Kom el-Dikka. Jej niespodziewany wyjazd do Polski spowodowany był działaniami wojennymi na Bliskim Wschodzie, czyli konfliktem między Egiptem a Izraelem³⁰. Z Aleksandrii pochodzą również fotografie, na których widać

Michałowskiego konferującego z władzami egipskimi oraz spędzającego czas w kawiarni z współpracownikami: Barbarą Gąssowską, Stanisławem Jasiewiczem i Markiem Marciniakiem³¹ (il. 6).

W latach 1961–1970 Michałowski przewodniczył Międzynarodowemu Komitetowi Ekspertów do spraw Ratowania Skalnych Świątyń Abu Simbel UNESCO. W związku z budową tamy asuańskiej zagrożone zalaniem wodami Jeziora Namera świątynie poświęcone królowi Ramzesowi II i jego żonie Nefertari z XIII wieku p.n.e. pocięto i przeniesiono 60 metrów wyżej oraz zrekonstruowano. Przebieg całej akcji UNESCO w Abu Simbel można prześledzić

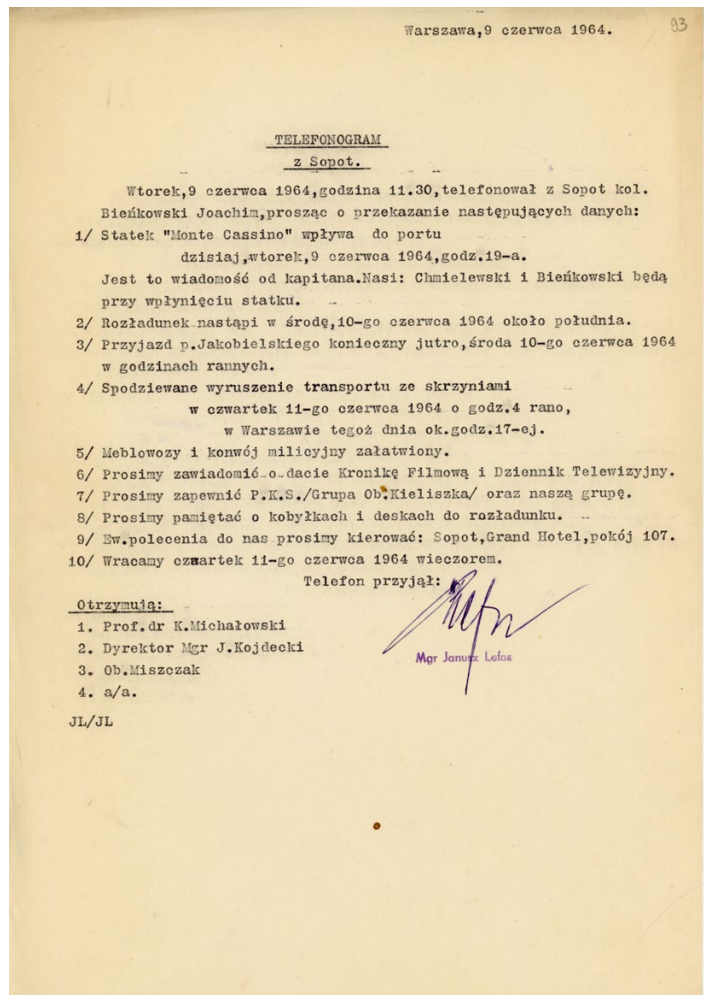
il. 6 W kawiarni w Aleksandrii od lewej siedzą: Barbara Gąssowska, Kazimierz Michałowski, Stanisław Jasiewicz, Marek Marciniak, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

na podstawie raportów z lat 1962–1971, które zawierają plany sytuacyjne zabytków. Udział w niej Michałowskiego zakończył się sukcesem w postaci odkrycia w Faras świątyń wczesnochrześcijańskich z VII wieku z freskami. Zachował się telefonogram z Sopotu z 9 czerwca 1964 roku z informacjami o transporcie fresków z Sudanu do Warszawy drogą morską (il. 7). O doniosłości odkrycia w Faras świadczy różnorodność korespondencji Michałowskiego. W piśmie z 7 września 1964 roku Ali Vrioni, dyrektor ds. Nubii przy UNESCO, pisze o planowanej wystawie fresków z Faras w Petit Palais w Paryżu jako wielkim wydarzeniu kulturalnym. Kwestie merytoryczne związane z opublikowaniem odkrycia poruszone zostały w korespondencji z archeologami i historykami: Heinrichem L. Nickelem z Uniwersytetu Marcina Lutra w Halle (29 stycznia 1965), prof. Johannem Krausem zajmującym się historią Nubii (19 grudnia 1967), prof. Kurtem Weitzmannem z Princeton University (16 grudnia 1969).

O planach wydawniczych z wykorzystaniem ilustracji autorstwa Krystyny Michałowskiej, rysowniczkii i dokumentalistki polskiej misji w Sudanie, wspomina Georg Gerster, szwajcarski dziennikarz i fotograf, w liście z 22 stycznia 1966 roku z Zurichu. Spotkanie uczestników misji w Abu Simbel upamiętnione zostało ich autografami na pierwszej stronie menu z hotelu Semiramis w Kairze w 1966 roku³² (il. 8).

Na fotografii z 1962 roku przed fragmentem architektonicznym świątyni w Faras widzimy Profesora z innymi członkami misji: konserwatorem Józefem Gazym i archeologiem Władysławem Kubiakiem (il. 9), a jedyna kolorowa fotografia z Abu Simbel przedstawia Michałowskiego z prof. Tadeuszem Dzierżykrayem-Rogalskim, antropologiem i paleopatologiem³³. Na ścianach katedry w Faras odsłonięto ponad 120 malowideł ściennych wykonanych w technice *al secco*, datowanych na VIII–XIV wiek. To monumentalne malarstwo chrześcijańskie jako przykład sztuki bizantyjskiej ulegającej

il. 7 Telefonogram z Sopotu w sprawie transportu fresków z Faras, 9.06.1964, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

il. 8 Pierwsza strona menu z hotelu Semiramis w Kairze z podpisami uczestników misji w Abu Simbel, 1966, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

il. 9 Przed świątynią w Faras, od prawej stoją: Kazimierz Michałowski, Józef Gazy, Władysław Kubiak, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, 1962
fot. Roger Wood Studio London © Muzeum Narodowe w Warszawie

il. 10 Wizyta Przewodniczącego Rady Państwa Edwarda Ochaba
w Deir el Bahari, od lewej: Kazimierz Michałowski, E.O., Gamal Abd-el Nasser,
1965, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. CAF © Muzeum Narodowe w Warszawie

wpływowi koptyjskim, posiada unikatową wartość artystyczną i historyczną. Traktują o tym artykuły: *Les fouilles polonaises à Faras*³⁴, *Odkrycie w Faras*³⁵, *Faras*³⁶, *Czy grupa-x wciąż jeszcze stanowi zagadkę?*³⁷, *Classification générale des peintures murales de Faras*³⁸, *Das Christliche Nubien*³⁹, *Faras, seventeen years after the discovery*⁴⁰. Dzięki pozyskaniu dla Muzeum Narodowego w Warszawie ponad 60 fresków oraz szeregu innych dzieł sztuki nubijskiej można było stworzyć Galerię Sztuki Faras, jedyną tego rodzaju w Europie. W związku z jej inauguracją w 1972 roku zostało

powołane do życia Międzynarodowe Stowarzyszenie Nubiologiczne, na którego czele stanął Michałowski⁴¹. W 2014 roku nastąpiła reorganizacja Galerii według koncepcji merytorycznej Bożeny Mierzejewskiej, kustoszki Zbiorów Sztuki Starożytnej i Wczesnochrześcijańskiej oraz projektu Mirosława Orzechowskiego i Grzegorza Rytla, architektów z Politechniki Warszawskiej. Wykorzystując dokumentację z wykopalisk, postarano się oddać pierwotny układ wnętrza kościoła w Faras⁴².

Prowadzone od 1961 roku pod kierunkiem Michałowskiego wykopaliska w Deir el-Bahari

w Górnym Egipcie doprowadziły do rekonstrukcji górnego tarasu świątyni Hatszepsut i odkrycia świątyni Totmesa III z XV wieku p.n.e., co zostało opublikowane w artykule *The Polish expedition in Deir el-Bahari*⁴³. Na kilku fotografiach utrwalona została wizyta w Egipcie w 1965 roku Edwarda Ochaba, przewodniczącego Rady Państwa, którego witał prezydent Egiptu Gamal Abdel Naser, a po stanowisku archeologicznym w Deir el-Bahari oprowadzał Michałowski wraz z ówczesnym kierownikiem Stacji Leszkiem Dąbrowskim oraz archeologami Jadwigą Lipińską i Władysławem Kubiakiem⁴⁴ (il. 10). W piśmie z 10 listopada 1965 roku do Haliny Zalewskiej z Biura Współpracy z Zagranicą Ministerstwa Szkolnictwa Wyższego Profesor zwraca się z prośbą o zgodę na sześciotygodniowy pobyt stypendialny swojego ucznia Marka Marciniaka u prof. Jaroslava Černý'ego na Uniwersytecie w Oxfordzie w celu konsultacji nad inskrypcjami odkrytymi w Deir el Bahari⁴⁵.

W celu uzgodnienia z władzami egipskimi zakresu i organizacji prac P.P. Pracowni Konserwacji Zabytków w Deir el Bahari w piśmie z 27 sierpnia 1967 roku do Lucjana Motyki, Ministra Kultury i Sztuki, Michałowski sugeruje konieczność oddelegowania do Stacji dyrektora Tadeusza Polaka w czasie trwania obrad Międzynarodowej Komisji Ekspertów Abu Simbel w Kairze. Współpracę Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze z Państwowym Przedsiębiorstwem Konserwacji Zabytków z lat 1968–1978 ilustruje korespondencja oraz fotografie z uroczystości z udziałem państwa Michałowskich, dyrektora PPKZ Tadeusza Polaka, ambasadora Egiptu w Polsce Mustafa Kamala Lofty oraz archeologa egipskiego i ministra Gamala Mokhtara⁴⁶.

Dzięki pracom w Faras w 1964 roku zaproponowano Michałowskiemu koncesję wykopaliskową w Starej Dongoli, stolicy Nubii od IV do XIV wieku. Rozpoczęte przez Polską Stację prace uwiaryściły plan założenia urbanistycznego

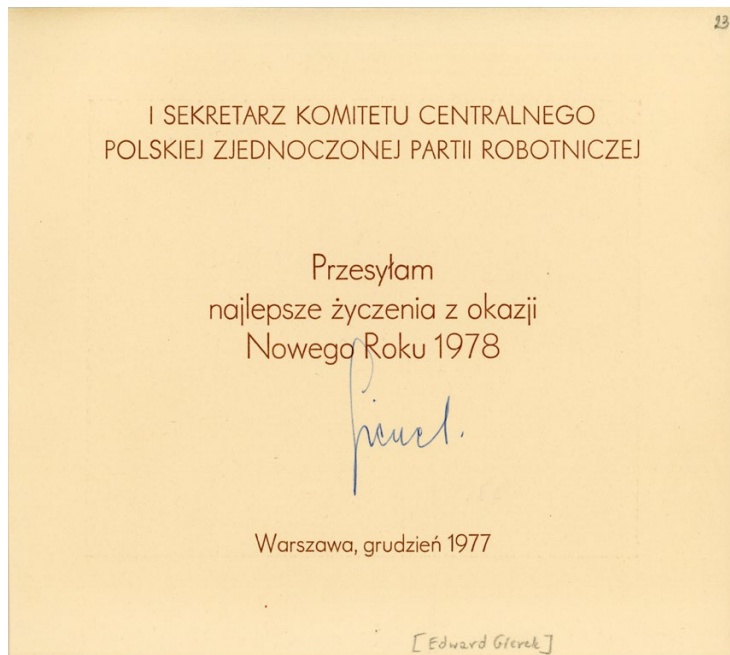
il. 11 W pracowni konserwatorskiej MNW członkowie ICOMOS oglądają freski z Faras, od lewej: Hanna Jędrzejewska, Harold Plenderleigh, Pieter L. de Vrieze, Kazimierz Michałowski, Hiroshi Daifuku, 1965, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

tego potężnie ufortyfikowanego miasta z kilkoma kościołami i meczetem. W artykule *Les fouilles polonaises à Dongola*⁴⁷ opisany jest pierwszy sezon wykopalisk, w którym odsłonięty został tzw. Kościół z Kolumnami z dekoracją malarską. Zauważono analogie w dekoracji architektonicznej świątyń w Faras i Dongoli, co umożliwiło datowanie tej ostatniej na VIII wiek.

W 1969 roku Michałowski powołany został do komitetu ekspertów UNESCO w celu ratowania zabytków w Mohenjo Daro w Pakistanie. Położone w Dolinie Indusu ruiny z wypalanej cegły są pozostałością rozległego miasta z III tysiąclecia p.n.e. z zaawansowanym systemem wodociągowo-kanalizacyjnym. Niesprzyjający klimat, duża wilgotność i powodzie prowadziły do degradacji cennych ruin, o czym Michałowski pisał w artykule *Problem ocalenia Mohenjo Daro*⁴⁸. Materiały z misji w Mohenjo-Daro, najliczniej reprezentuje korespondencja z lat 1968–1969 z prof. Mortimerem Wheelerem, archeologiem z Akademii Brytyjskiej, do której dołączone są raporty UNESCO i mapy topograficzne terenu wykopalisk. Ciekawym raportem geologicznym z wykopalisk są „Ogólne uwagi odnośnie projektu ratowania zabytków architektury w Mohenjo-Daro jako materiał do ewentualnej dyskusji” autorstwa Zdzisława Bąkowskiego z 10 lutego 1969 roku⁴⁹.

W latach 1949–1951 Michałowski był ostatnim Generalnym Sekretarzem Towarzystwa Naukowego Warszawskiego przed włączeniem go do powołanej wówczas Polskiej Akademii Nauk. Z działalności Profesora w Zakładzie Archeologii Śródziemnomorskiej Polskiej Akademii Nauk w latach 1962–1980 zachowała się korespondencja naukowa i organizacyjna, sprawozdania, notatki i zaświadczenia służbowe. W piśmie z 27 listopada 1965 roku Henryk Jabłoński, sekretarz naukowy PAN, informuje Michałowskiego o wysunięciu jego kandydatury do prezydium tej instytucji. W celu zachowania odrębności Zakładu Archeologii Śródziemnomorskiej PAN należało odróżnić go od jego uniwersyteckiego odpowiednika. W protokole z 11 kwietnia 1968 roku podpisanym przez Stanisława Lorentza, Witolda Doroszewskiego i Kazimierza Michałowskiego pada propozycja zmiany nazwy na Zakład Badań Archeologicznych Cywilizacji Starożytnych PAN. Za wybitne osiągnięcia naukowe Prezydium PAN

il. 12 Życzenia noworoczne z autografem Edwarda Gierka, 1977, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

przyznało Michałowskiemu Medal im. Mikołaja Kopernika, o czym informuje prezes Włodzimierz Trzebiatowski w piśmie z 28 maja 1973 roku. Interesującą inicjatywę naukową opisuje notatka z 5 sierpnia 1975 roku o udziale Polski w międzynarodowym opracowaniu zabytków egipskich. Profesorowie egiptologii, dyrektorzy i kuratorzy muzeów sztuki egipskiej z Europy, Stanów Zjednoczonych i Egiptu postanowili ustalić sposób szybkiego i ujednoliconego systemu publikacji zabytków egipskich przez muzea światowe. Jedną z ostatnich spraw Profesora jako członka rzeczywistego PAN było wstawienie się za Hanną Tomczewską w związku z odmową zatrudnienia jej w Państwowym Muzeum Archeologicznym⁵⁰.

O zaangażowaniu Michałowskiego w działalność International Council of Museums (ICOM) oraz International Council on Monuments and Sites (ICOMOS) świadczą archiwalia z lat 1969–1980, takie jak: korespondencja, zaproszenia, listy członków i fotografie. W dniach 21–25 lipca 1969 roku Profesor brał udział w sympozjum ICOM w Pradze. Na fotografiach z sympozjum ICOM w Berlinie w 1975 roku widzimy Michałowskiego podczas zwiedzania Muzeum Wojska, w towarzystwie m.in. żony Krystyny oraz prof. Gerharda Meyera, dyrektora generalnego

berlińskich muzeów i prof. Adolfa Klasensa, holenderskiego egiptologa. Korespondencja z sekretarzem generalnym ICOM-u Luisem Monrealem oraz sekretarzem generalnym Międzynarodowej Rady Filozofii i Nauk Humanistycznych przy UNESCO (ICPHS) Jeanem d'Ormessonem z lat 1977–1978 dotyczy próby stworzenia jednolitych zasad dla wszystkich misji wykopaliskowych i świadczy o wysokiej pozycji Michałowskiego jako eksperta w dziedzinie archeologii. Współpracę Profesora z ICOMOS-em potwierdzają legitymacje członkowskie z 1978 i 1980 roku oraz lista członków Polskiego Komitetu Narodowego ICOMOS w 1980 roku⁵¹.

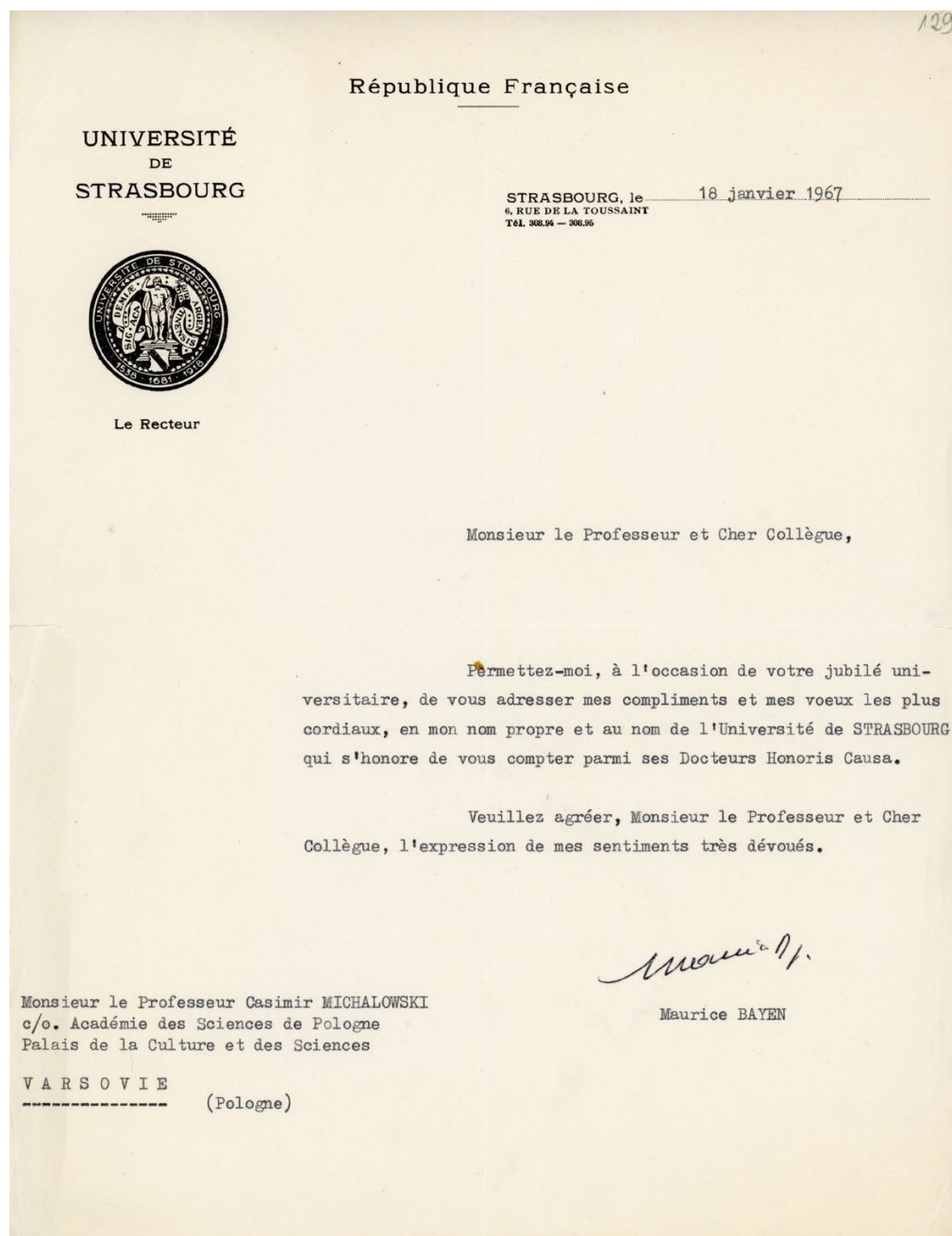
Michałowski był twórcą polskiej szkoły archeologicznej polegającej na kompleksowym prowadzeniu badań z udziałem specjalistów różnych dyscyplin naukowych: archeologów, antropologów, architektów, konserwatorów, rzeźbiarzy i artystów malarzy⁵². Za jego największe osiągnięcia uznaje się określenie czasu krystalizacji kanonu architektury sakralnej w Egipcie oraz wyodrębnienia nubilogii jako osobnej dziedziny badań⁵³. O swoich dokonaniach pisze w artykułach z 1974 roku: *Udział nauki polskiej w stworzeniu nowej dziedziny archeologii: nubilogii*⁵⁴ oraz *La naissance d'une nouvelle discipline historique – la nubilogie*⁵⁵. Wśród prac niepublikowanych Michałowskiego znajdują się z kolei: „Polskie odkrycia archeologiczne na Bliskim Wschodzie w roku 1967”, „Rola i znaczenie Polski w światowym dorobku archeologii śródziemnomorskiej” z 1967 roku oraz konspekt „Polskie odkrycia archeologii śródziemnomorskiej” z 1974 roku, w którym Michałowski podsumowuje działania polskich archeologów w czasach powojennych⁵⁶. Udział Profesora w kongresach, konferencjach, odczytach, seminariach i wystawach dokumentują fotografie, korespondencja i foldery z lat 1946–1978. Podczas założycielskiego zjazdu ICOMOS-u w czerwcu 1965 roku Michałowski z konserwatorką Hanną Jędrzejewską pokazuje zagranicznym muzeologom freski z Faras w muzealnej pracowni konserwatorskiej (il. 11). Na fotografiach z 1972 roku widzimy Michałowskiego w towarzystwie prof. Borisa Piotrowskiego, rosyjskiego archeologa i dyrektora Ermitażu oraz prof. Jacka Plumleya, egiptologa z Uniwersytetu w Cambridge podczas

I Kongresu Nubiologicznego w Muzeum Narodowym w Warszawie. Wizytę Gamala Mokhtara w Polsce w 1975 roku ilustruje m.in. fotografia, na której widzimy egipskiego archeologa z Krystyną Michałowską przed zamkiem w Baranowie. Z listu z 22 września 1978 roku od prof. Aleksandra Turyna, filologa klasycznego z Uniwersytetu Illinois w Urbanie i Champaign, dowiadujemy się o uczestnictwie Michałowskiego w sympozjum w Brooklyn Museum w Nowym Jorku⁵⁷.

Wyniki prac wykopaliskowych Michałowski publikował w wielu polskich i zagranicznych pismach naukowych. Był redaktorem „Studiów Palmyreńskich”, wydawanych przez Katedrę Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego i członkiem Komitetu Redakcyjnego „Meandra”, miesięcznika poświęconego kulturze świata starożytnego wydawanego przez Komitet Nauk o Kulturze Antycznej Polskiej Akademii Nauk⁵⁸. Oprócz artykułów naukowych

il. 13 Tadeusz Ginko, Karykatura Kazimierza Michałowskiego, 1977, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie
fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

il. 14 Pismo od rektora Uniwersytetu w Strasburgu do Kazimierza Michałowskiego z gratulacjami z okazji jubileuszu pracy naukowej, 18.01.1967, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie fot. Muzeum Narodowe w Warszawie

napisał także szereg książek popularyzujących archeologię⁵⁹. Niemały wkład w działalność popularyzatorską stanowiły wystawy w Muzeum Narodowym w Warszawie inicjowane ze zbiorów Galerii Sztuki Starożytnej⁶⁰. Współpracę Profesora z wydawnictwami polskimi i zagranicznymi oraz mediami poprzez udział w audycjach można prześledzić na podstawie bogatej korespondencji z lat 1965–1980⁶¹.

Recenzje i opinie Profesora z lat 1953–1978 dotyczą referatów, książek, rozpraw

doktorskich i habilitacyjnych jego uczniów i innych naukowców z dziedziny archeologii⁶². Umieszczono wśród nich także oceny ich dorobku naukowego w związku z przewodami doktorskimi i habilitacyjnymi oraz przyznawaniem tytułu profesorskiego⁶³.

Jako światowej sławy archeolog i popularyzator tej dyscypliny naukowej Michałowski stał się osobą powszechnie znaną i cenioną. Stąd często zabierał głos w sprawach niezwiązanych z archeologią. Świadczą o tym zachowane

w spuściźnie maszynopisy, takie jak: „Apel do uczestników konferencji berlińskiej” z 1954 roku, wypowiedzi prasowe na temat pięćdziesiątej rocznicy odzyskania niepodległości z 1968 roku oraz „Miary współczesnego patriotyzmu” z 1975 roku⁶⁴.

Spośród dokumentów osobistych z lat 1921–1980 na uwagę zasługuje fotografia Michałowskiego z prof. Stanisławem Lorentzem na tle zniszczonej Warszawy z 1945 roku oraz życzenia noworoczne od I Sekretarza PZPR Edwarda Gierka z grudnia 1977 roku⁶⁵ (il. 12). Do dokumentów pracy zawodowej z lat 1947–1980 włączono zezwolenie na pracę jako wicedyrektora Muzeum Narodowego w Warszawie, nominację na członka PAN oraz potwierdzenie uzyskania tytułu doktora nauk historycznych⁶⁶.

W tzw. materiałach o twórcy spuścizny z lat 1977–2001 umieszczono karykaturę Profesora autorstwa Tadeusza Ginko z 1977 roku (il. 13), fotografie portretowe Michałowskiego i jego domu w Podkowie Leśnej, negatywy z uroczystości pogrzebowych, wycinki prasowe ze wspomnieniem pośmiertnym i nekrologami, program obchodów setnej rocznicy urodzin⁶⁷.

Korespondencja w spuściźnie Michałowskiego pochodzi z lat 1937–1980⁶⁸. Nadano jej układ alfabetyczny według nazwisk odbiorców i nadawców i zaopatrzone w aneksy. Głównie dotyczy szeroko pojętych spraw zawodowych. Wśród adresatów i nadawców znaleźli się uczniowie i współpracownicy Profesora⁶⁹, inni naukowcy⁷⁰, literaci i ludzie kultury⁷¹ oraz politycy⁷².

Prestiż naukowy i umiejętności organizacyjne Michałowskiego znalazły wyraz w wielu funkcjach pełnionych w międzynarodowych organizacjach, stowarzyszeniach i komitetach. Był prezesem Międzynarodowego Towarzystwa Nubiologicznego, wiceprzewodniczącym Międzynarodowego Stowarzyszenia Egipptologów i Międzynarodowego Stowarzyszenia Epigrafiki Łacińskiej. W piśmie z 28 grudnia 1964 roku z Nowego Jorku prezydent Amerykańskiego Instytutu Archeologicznego Jotham Johnson informuje o przyznaniu Michałowskiemu

honorowego członkostwa tegoż instytutu. Poza tym był honorowym członkiem: Niemieckiego i Egipskiego Instytutu Archeologicznego, Greckiego Towarzystwa Archeologicznego, Francuskiego Towarzystwa Egipptologicznego i Czeskiego Instytutu Egipptologicznego. Dożywotnio piastował godność członka prezydium polskiej, włoskiej, niemieckiej i brytyjskiej Akademii Nauk, Akademii Nauk w Heidelbergu oraz saskiej Akademii Nauk w Lipsku. Oficjalnym dowodem naukowych i akademickich zasług stało się przyznanie Michałowskiemu doktoratów honoris causa przez uniwersytety w Strasburgu w 1965 roku (il. 14), Cambridge w 1971 roku i Uppsali w 1977 roku. Z uroczystości w Cambridge zachowała się fotografia przedstawiająca Profesora w toczce i birecie⁷³.

Michałowski został odznaczony wieloma najwyższymi medalami polskimi i obcymi: Srebrnym Krzyżem Virtuti Militari V klasy, Orderem Sztandaru Pracy I klasy, Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Polonia Restituta, Złotym Krzyżem Zasługi, Medalem Trzydziestolecia, krzyżem komandorskim Korony Włoskiej, krzyżem oficerskim Legii Honorowej, belgijskim Krzyżem Komandorskim z Gwiazdą Króla Leopolda, greckim Komandorskim Orderem Feniksa, syryjskim Orderem Zasługi, egipskim Orderem Republiki i Medalem Kopernika PAN⁷⁴.

Profesor zmarł 1 stycznia 1981 roku w Warszawie i pochowany został w grobie rodzinnym na cmentarzu w Brwinowie⁷⁵. Materiały archiwalne Kazimierza Michałowskiego przechowywane w Muzeum Narodowym w Warszawie stanowią tylko fragment jego spuścizny naukowej. Dokumenty związane z tym uczonym posiada również Archiwum Polskiej Akademii Nauk oraz Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Ciekawym i pożytecznym projektem byłoby stworzenie elektronicznej bazy danych dla wszystkich archiwaliów związanych z Kazimierzem Michałowskim. Ułatwiłoby to badaczom dodarcie do źródłowych informacji na temat życia i działalności tego wybitnego archeologa.

PRZYPISY

- ¹ Wytyczne opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1990.
- ² Łukasz Kościółek, *Z Tarnopola do Faras. Życie i działalność naukowa prof. Kazimierza Michałowskiego* [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. Józef Cezary Kałużny, t. 4, Kraków 2016, s. 192–193.
- ³ Kazimierz Michałowski, *Les Niobides dans l'art. Plastique grecque de la seconde moitié du Ve siècle. Contribution au problème de la race dans le domaine de l'art plastique*, „Eos” 1927, t. 30, s. 175–192.
- ⁴ Maria Ludwika Bernhard, *Kazimierz Michałowski*, „Eos” 1982, t. 70, fasc. 1, s. 5.
- ⁵ Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie (dalej: Arch. MNW), Akta osobowe, spis zd.-odb. 153/145, s. 8–10.
- ⁶ Kazimierz Michałowski, *Kultura artystyczna starożytnej Grecji*, Warszawa 1933; rękopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁷ „Technika architektoniczna”, „Apelles. Życie i dzieła”, „Krytyka artystyczna w starożytności”, Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. 6/4.
- ⁸ Arch. MNW, Archiwum osobiste Kazimierza Michałowskiego, sygn. S-6/5.
- ⁹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/7.
- ¹⁰ Jadwiga Lipińska, *Kazimierz Michałowski*, „Bulletin du Musée National de Varsovie” 2001, nr 42, s. 10.
- ¹¹ Stanisław Lorentz, *Prof. dr Kazimierz Michałowski (14 XII 1901 – 1 I 1981)*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1981, nr 25, s. 10.
- ¹² Porucznik lotnictwa Marian Michałowski, brat Kazimierza, zginął w 1942; Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/30.
- ¹³ Łukasz Kościółek, *Z Tarnopola do Faras...*, op. cit., s. 198–199.
- ¹⁴ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/12.
- ¹⁵ Stanisław Lorentz, *Prof. dr Kazimierz Michałowski...*, op. cit., s. 15.
- ¹⁶ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/9.
- ¹⁷ Stanisław Lorentz, *Prof. dr Kazimierz Michałowski...*, op. cit., s. 15.
- ¹⁸ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/8.
- ¹⁹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ²⁰ Kazimierz Michałowski, *Les fouilles polonaises à Tell Atrib*, „La Revue du Caire” 1958, t. 21, nr 218, s. 226–233; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ²¹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10.
- ²² Kazimierz Michałowski, *Palmyre. Fouilles polonaises 1963 et 1964*, Warszawa 1966; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ²³ Kazimierz Michałowski, *Nouvelles recherches sur la topographie de Palmyre*, Lausanne 1975, s. 305–306; Cahiers d'Archeologie Romande, 5; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ²⁴ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10.
- ²⁵ Stanisław Lorentz, *Prof. dr Kazimierz Michałowski...*, op. cit., s. 16.
- ²⁶ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10–11.
- ²⁷ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/14.
- ²⁸ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/11.
- ²⁹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10.
- ³⁰ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/11.
- ³¹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10.
- ³² Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/14.
- ³³ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10.
- ³⁴ Kazimierz Michałowski, *Faras, Fouilles polonaises 1961*, Warszawa 1962; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K. M., sygn. S-6/1.
- ³⁵ Kazimierz Michałowski, *Polish Excavation at Faras*, „Kush XII” 1964, s. 195–207; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K. M., sygn. S-6/1.
- ³⁶ Kazimierz Michałowski, *Faras, Fouilles polonaises 1961–1962*, Warszawa 1965; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K. M., sygn. S-6/1.
- ³⁷ Kazimierz Michałowski, *Po preżniemu li ostajetsia zagadkoj grupp X?*, „Vestnik Drevnej Istorii” 1967, nr 2 (100), s. 104–111; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K. M., sygn. S-6/1.
- ³⁸ Kazimierz Michałowski, *Classification générale des peintures murales de Faras*, „Études de céramique et de peinture antiques offertes à Pierre Devambez 2, RevArch” 1972, 2, s. 373–382, maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.

- ³⁹ Kazimierz Michałowski, *Das Christliche Nubien* [w:] Ägypten und Kusch, red. Gruyter, t. 13, Berlin 1977, s. 309–315; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁴⁰ Kazimierz Michałowski, *Faras, seventeen years after the discovery* [w:] *Africa in Antiquity*, red. Fritz Hintze, Berlin 1979, s. 31–39. Meroitica 5. Maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁴¹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/9.
- ⁴² <https://www.rp.pl/rzezbaw/art4916961-otwarcie-galerii-faras> [dostęp: 24.04.2024].
- ⁴³ Kazimierz Michałowski, *Polacy w Deir el-Bahari*, „Polska” 1965, nr 10 (134), s. 13; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁴⁴ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/10.
- ⁴⁵ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/11.
- ⁴⁶ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/18.
- ⁴⁷ Kazimierz Michałowski, *Les fouilles polonaises à Dongola, Kunst und Geschichte Nubiens in Christlicher Zeit*, Recklinghausen 1970; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁴⁸ Kazimierz Michałowski, *Problem ocalenia Mohendzo Daro*, „Biuletyn Polskiego Komitetu ds. UNESCO” 1969, nr 2 (117), s. 16–18; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁴⁹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/13.
- ⁵⁰ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/16.
- ⁵¹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/19.
- ⁵² Stanisław Lorentz, *Prof. dr Kazimierz Michałowski...*, op. cit., s. 11.
- ⁵³ Violetta Rezler-Wasielewska, *Profesor Kazimierz Michałowski 1901 – 1981*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2009, nr 32, s. 59–60.
- ⁵⁴ Kazimierz Michałowski, *Udział nauki polskiej w stworzeniu nowej dziedziny archeologii: nubologii*, „Przekrój” 1975, nr 1560, s. 10–11; maszynopis w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁵⁵ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁵⁶ Maszynopisy w: Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/1.
- ⁵⁷ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/8.
- ⁵⁸ Jadwiga Lipińska, *Kazimierz Michałowski*, „Znak” 1981, nr 6, s. 810–811.
- ⁵⁹ *Delfy* (1937), *Sztuka starożytna* (1955), *Kanon w architekturze egipskiej* (1955), *Faras* (1962–1965), *Jak Grecy tworzyli sztukę* (1970), *Nie tylko piramidy. Sztuka dawnego Egiptu* (1966), *Piramidy i mastaby* (1972), *Od Edfu do Faras. Polskie odkrycia archeologii śródziemnomorskiej* (1974).
- ⁶⁰ *Wystawa wykopalisk egipskich Uniwersytetu Józefa Piłsudskiego* (1937), *Warszawa oskarża* (1945), *Wystawa zabytków z wykopalisk w Mirmeki w 1956 i 1957 r.* (1957 i 1958), *Pokaz zabytków z wykopalisk polskich w Tell Atrib w Egipcie Dolnym* (1961), *Polskie wykopaliska w Egipcie i Sudanie* (1963), *Pokaz konserwacji zabytków z Faras* (1964), *Drugi pokaz konserwacji zabytków z Faras* (1965), *Freski z Faras. Wystawa z okazji obrad Polskiego Komitetu ICOM* (1966), *Wystawa polskich wykopalisk z Faras z okazji Drugiej Międzynarodowej Kampanii Muzealnej i XX-lecia ICOM* (1967), *Sztuka starożytnego Cypru. Polskie wykopaliska w Nea Paphos i zbiory stałe* (1968), *Malowidła ściennie z Faras, pokaz po konserwacji* (1968).
- ⁶¹ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/20.
- ⁶² Zofia Jeżewska, *A ślady zasypał piasek* (1961); Barbara Ruszczyk i Mieczysław Rodziewicz, *Ceramika późnoantyczna w Aleksandrii i Egipcie* (1962); Edward Bacon, *Digging for history* (1967); Maria Bernhard, *Sztuka grecka V w. p.n.e.* (1968); *Sztuka grecka VI w. p.n.e.* (1971); Jadwiga Lipińska, *500 zagadek o starożytnym Egipcie* (1968); William Foxwell Albright, *Archeologia Palestyny* (1969); Wiesław Koziński, *Organizacja procesu inwestycyjnego piramidy Cheopsa* (1969); Joachim Śliwa, *Przedstawienia ludów afrykańskich w sztuce egipskiej* (1969); Jadwiga Lipińska i Wiesław Koziński, *Technika kraju piramid* (1972); Mitchell Haveloch, *O sztuce hellenistycznej* (1972); Elżbieta Rodziewicz, *Grecka plastyka z kości słoniowej* (1973); Andrzej Daszewski, *Mozaiki figuralne z polskich wykopalisk w Nea Paphos* (1974), *Mały Słownik Sztuki Starożytnej* (1974); Lech Krzyżaniak, *Kultury wczesnorolnicze nad dolnym Nilem. Okres predynastyczny w Egipcie* (1975); Włodzimierz Godlewski, *Baptysteria nubijskie i ich geneza. Analiza archeologiczno-architektoniczna* (1976).
- ⁶³ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/3.
- ⁶⁴ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/2.

- ⁶⁵ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/.
- ⁶⁶ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/23.
- ⁶⁷ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-29.
- ⁶⁸ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-24-28.
- ⁶⁹ Abou Eyan el Barakat, Maria Bernhard, Andrzej Daszewski, Cristiane Desroches-Noblecourt, Barbara Filarska, Aleksander Gieysztor, Stefan Jakobielski, Alina Kowalczykowska, Lech Krzyżaniak, Jadwiga Lipińska, Bohdan Marconi, Karol Myśliwiec, Elżbieta Rodziwicz, Barbara Ruszczyc, Anna Sadurska, Juliusz Starzyński, Zofia Sztetyło, Joachim Śliwa, Zygmunt Wysocki.
- ⁷⁰ Włodzimierz Antoniewicz, Adam Bochnak, Tadeusz Dzierżykray-Rogalski, Lech Kalinowski, Tadeusz Kotarbiński, Kazimierz Kumaniecki, Kazimierz Malinowski, Leon Manteuffel, Antoni Maśliński, Tadeusz Nowak, Borys Piotrowski, Bogdan Rutkowski, Władysław Tatarkiewicz, Lidia Winniczuk.
- ⁷¹ Jarosław Iwaszkiewicz i Jan Parandowski, Mira Zimińska-Sygietyńska, Wiktor Zin.
- ⁷² Józef Cyrankiewicz, Henryk Jabłoński, Piotr Jaroszewicz, Zenon Kliszko, Lucjan Motyka, Edmund Osmańczyk, Kazimierz Secomski, Marian Spychalski, Józef Tejchma, Aleksander Zawadzki i Kazimierz Żygulski.
- ⁷³ Arch. MNW, Arch. K.M., sygn. S-6/23.
- ⁷⁴ Stanisław Lorentz, *Prof. dr Kazimierz Michałowski...*, op. cit., s. 10–18.
- ⁷⁵ Akta osobowe, Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, spis zd.-odb. 153/145, s. 20.

BIBLIOGRAFIA REFERENCYJNA

- Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, Akta osobowe, spis zd.-odb. 153/145.
- Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, Archiwum osobiste Kazimierza Michałowskiego, sygn. S-6.
- Bernhard Maria Ludwika, *Kazimierz Michałowski*, „Eos” 1982, t. 70, z. 1.
- Kościółek Łukasz, *Z Tarnopola do Faras. Życie i działalność naukowa prof. Kazimierza Michałowskiego* [w:] *Starożytność chrześcijańska. Materiały zebrane*, red. Józef Cezary Kałużny, t. 4, Kraków 2016 https://www.academia.edu/81648432/Z_Tarnopola_do_Faras_%C5%BBycie_i_dzia%C5%82alno%C5%9B%C4%87_naukowa_prof_Kazimierza_Micha%C5%82owskiego [dostęp: 14.01.2021].
- Kuc Monika, *Otwarcie Galerii Faras*, <https://www.rp.pl/rzezba/art4916961-otwarcie-galerii-faras> [dostęp: 26.08.2014].
- Lipińska Jadwiga, *Kazimierz Michałowski*, „Bulletin du Musée National de Varsovie” 2001, nr 42, s. 10, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/bmusvars2001/0009/image,info> [dostęp: 11.01.2021].
- Lorentz Stanisław, *Prof. dr Kazimierz Michałowski (14 XII 1901 – 1 I 1981)*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Warszawie” 1981, nr 25, <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/roczmuzwarsz1981> [dostęp: 15.01.2021].
- Rezler-Wasielewska Violetta, *Profesor Kazimierz Michałowski 1901 – 1981*, „Łambinowski Rocznik Muzealny” 2009, nr 32, https://www.cmjw.pl/gfx/cmjw/userfiles/_public/lrm/lrm_32/lrm_32-str.47.pdf [dostęp: 12.01.2021].
- Wytyczne opracowania spuścizn archiwalnych po uczonych, Archiwum Polskiej Akademii Nauk, Warszawa 1990, <https://archiwum.pan.pl/images/wydawnictwa/Wytyczne-opracowywanie-sposcizn.pdf> [dostęp: 13.01.2021].

Anna Szczepańska – kustosz w Archiwum Muzeum Narodowego w Warszawie, odpowiedzialna m.in. za opracowywanie spuścizn wybitnych pracowników i osób związanych z Muzeum. Absolwentka Instytutu Historii Sztuki na Uniwersytecie Warszawskim. W latach 1994–2004 pracowała w Muzeum I.J. Paderewskiego i Wychodźstwa Polskiego (oddział MNW). Autorka publikacji propagujących zbiory Archiwum, m.in. w Polskim Słowniku Biograficznym Konserwatorów Zabytków, „Archeionie”, „Roczniku Muzeum Narodowego w Warszawie. Nowa Seria / Journal of the National Museum in Warsaw. New Series”.